

¹Толенді Ш.Қ., ²Абдирайымова Г.С.

¹магистрант, e-mail: kanatovna.sholpan@gmail.com

²профессор, e-mail: g.abdiraimova@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ ПИРАМИДАСЫН ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ: БЕЛГІЛЕРІ МЕН САЛДАРЛАРЫ

Мақалада Қазақстан экономикасында кең таралған құбылыс ретінде инвестицияның құрылымы қаржылық пирамидалар мысалында теориялық және практикалық тұрғыдан талданған, сондай-ақ, оның құрылуымен байланысты белгілері мен салдарлары анықталған. Сонымен қатар қаржы пирамидаларының белгілері нақты көрсетіле отырып, оған адамдардың алдану себептері мен түрлі салдарларына талдау жасалынған. Мақалада қаржылық пирамидалардың мәселесі көлеңкелі экономикалық қызмет бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. «Қаржы пирамидасының құрылысы» саласындағы негізгі заңдылықтар мен институционалдық инновациялар қарастырылады. Қылмыстық мақсаттарда қолданылатын қаржы пирамидаларының әлеуетті қатысушылары үшін сананың өзгеру күйін қалыптастыру мүмкіндігі қарастырылған. Осы тақырып бойынша экономикалық және әлеуметтанулық әдебиеттерді зерттеу негізінде, қаржы пирамидасы туралы қоғамдық пікірді анықтау мақсатында «SurveyMonkey» онлайн-сұрау жүргізу үшін электронды сауалнама түрінде бағалау құралы әзірленді. Зерттеу барысында қаржылық пирамидалардың барынша нақтыланған жеке категориялары мен халықтың қаржылық сауаттылық деңгейі анықталынды. Зерттеу кезінде сандық және категориялық көрсеткіштерге негізделген статистикалық талдау әдістері қолданылды. Жалпы алғанда, «қаржы пирамидаларымен» байланысты түйін сөздердің қоғам арасында жариялылық деңгейі мен ізделу жиілігі эмпирикалық түрде анықталынды және қолданыстағы қаржы сызбаларының ұйымдық құрылымы көрсетілді.

Түйін сөздер: қаржылық пирамида, инвестиция, алаяқтық, заңсыз банктік қызмет, заңсыз кәсіпкерлік, ақша, қаржылық сауаттылық, инвестициялық компания.

¹Tolendi Sh.K., ²Abdiraimova G.S.

¹Master student, e-mail: kanatovna.sholpan@gmail.com

²Professor, e-mail: g.abdiraimova@gmail.com

al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Sociological analysis of the financial pyramid in Kazakhstan: signs and consequences

The article presents a theoretical and practical analysis of the structure of investments, on the example of a financial pyramid as a widespread phenomenon in the economy of Kazakhstan, as well as the signs and consequences associated with its creation. It also analyzes the causes and consequences of human offenses, with a clear indication of the signs of financial posts. The article examines the problem of financial pyramids as one of the areas of shadow economic activity. The main regularities and institutional innovations in the field of “financial pyramid construction” are considered. The possibility of forming an altered state of consciousness for potential participants of financial pyramids used for criminal purposes is argued. Based on the study of sociological and economic literature on this topic, an assessment tool has been developed in the form of an electronic questionnaire of the online survey service “SurveyMonkey” for determining public opinion about the financial pyramid. The study determined the level of financial literacy of people and identified its individual categories, the most susceptible to fraudulent schemes of financial pyramids. The study applied methods of statistical analysis, developed on the basis of the analysis of quantitative and categorical indicators. In general, the level of transparency of keywords used and associated with

“financial pyramids” is empirically determined and the organizational structure of the most common operating financial schemes is shown.

Key words: financial pyramid, investment, fraud, illegal banking, illegal entrepreneurship, money, financial literacy, investment company.

¹Төленді Ш.Қ., ²Абдирайымова Г.С.

¹магистрант, e-mail: kanatovna.sholpan@gmail.com

²профессор, e-mail: g.abdiraiymova@gmail.com

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Социологический анализ финансовой пирамиды в Казахстане: признаки и последствия

В статье представлен теоретический и практический анализ структуры инвестиций на примере финансовой пирамиды как широко распространенного явления в экономике Казахстана, а также выявлены признаки и последствия, соотносящиеся с ее созданием. В нем также анализируются причины и последствия правонарушений людей с четким указанием признаков финансовых столбов. В статье исследуется проблема финансовых пирамид как одного из направлений теневой экономической деятельности. Рассмотрены основные закономерности и институциональные инновации в сфере «финансового пирамидостроительства». Аргументируется возможность формирования у потенциальных участников финансовых пирамид измененного состояния сознания, используемого в криминальных целях. На основе изучения социологической и экономической литературы по данной теме разработан инструментарий оценки в виде электронной анкеты онлайн-опроса «SurveyMonkey» для определения общественного мнения о финансовой пирамиде. В ходе исследования был определен уровень финансовой грамотности людей и выявлены ее отдельные категории, наиболее подверженные мошенническим схемам финансовых пирамид. В исследовании применены методы статистического анализа, разработанные на основе анализа количественных и категориальных показателей. В целом, эмпирически определен уровень прозрачности ключевых слов, используемых и ассоциативно связанных с «финансовыми пирамидами», и показана организационная структура наиболее распространенных действующих финансовых схем.

Ключевые слова: финансовая пирамида, инвестиция, мошенничество, незаконная банковская деятельность, нелегальное предпринимательство, деньги, финансовая грамотность, инвестиционная компания.

Кіріспе

Қазіргі кезде әлемнің барлық елдерінде қарапайым халықты алдау арқылы, ақшаларын алуға бағытталған қаржы пирамидалары мәселесі өзекті болып отыр. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі Мемлекеттік кірістер комитетінің мәліметі бойынша, қаржы пирамидаларына қатысты биылғы 6 айдың ішінде өндіріске 21 қылмыстық іс тіркелді. Тексерудің нәтижесінде 9 қылмыстық іс сотқа жөнелтілді. Олардан келген жалпы шығын 11 миллион теңгені құрады. Ал іске күдікті тұлғалардың 2,6 миллион теңге көлеміндегі мүлкі тәркіленді (Казах. Правда, 2017). Қалған қылмыстық істер бойынша сотқа дейінгі тергеу амалдары жүргізілді. Осы мерзім ішінде қаржы пирамидасына алданған 100-ден астам адам құзырлы органға шағымданды. Алайда адамдар соған қарамастан қаржы пирамидаларына сенуін тоқтатқан жоқ. Нәтижесінде мұның соңы жеке қаражатынан айырылумен аяқталатындығы белгілі.

Негізгі бөлім

Өткен уақыттарда «қаржы пирамидалары» мәселесі көптеген әлеуметтанулық маңызды сұрақтарды жауапсыз қалдырды. Осы себептен де әлеуметтанушылар аталған мәселеге жиі жауап іздеуге тырысты (Torres, 2014:89-114). Бұл қолжетімсіздіктің себебі оның негізгі қасиеті болды. Әлеуметтану тарихындағы кез келген лайықты оқулықта XX ғасырдың басында жаппай мінез-құлық теориялары «өлім соңы» деп қабылданбады деп айтуға болады. Басқа сөзбен айтқанда мәселе әлеуметтік-психологияға да тән сипат алды. Нәтижесінде Г.Ле Бона мен Г. Тардтың қаржылық пирамидаларға қатысты зерттеулері психоанализ өкілдері К. Юнг пен З. Фрейдтің зерттеулерінен жалғасын тапты. Бұқаралық мінез-құлықты зерттеу өте қатты дамымағанымен, ол әлеуметтанушыларды бей-жай қалдыра қойған жоқ (McPhail, Wohlstein, 2009). Сонымен қатар, халықтың жүріс-тұрысына қатысты жеке ескертулерді экономикалық әлеуметтану саласындағы сарапшылар

жасады (Kent, Greg, Ricciardi, 2017). Бұдан басқа «ойлау» және «дүрбелең» деген атпен «қаржылық пирамидалардың» экономикалық тарихын жүйелі түрде зерттеу қолға алынды (Kindleberger, 1994). Бұқаралық қаржылық мінез-құлық схемаларын рационализациялауға тырысқандар да экономистер мен әлеуметтанушылар тарапынан жасалды (Grossman, 1981). Бірақ мұның бәрі зерттеудің шеткі аудандарында қалды. Бүгінгі күні жаппай мінез-құлықтың талдауының мәні жеке, бірақ ауқымды және драмалық оқиғалар шеңберінен тысқары болып көрінеді. Массалық көріністердің мерзімді көрінісі мен жоғалуы экономикалық агенттердің іс-әрекеттері қалыптасатын жағдайлардың сипатын ойлануға мәжбүр етеді. Қазіргі қоғамның көптеген ерекшеліктерін сипаттауда бұқараның рөлі маңызды. Бұл кездейсоқ емес, ол «массалар көтерілісі» басталғанға дейінгі кезеңде жарияланды (Ортега-и-Гассет, 1997). Біздің ойымызша әлеуметтанушылардың теорияларын жоққа шығарған бұқаралық пікір ешқашан түзету кеш емес болып саналатын үлкен қателік болды. Қазіргі уақытта бұл мәселенің әлеуметтанулық тұрғыдан қайта қаралатын уақыты келді (Radaev, 2000). Қаржы пирамидасы мәселесі өткен уақыттан бері елеусіз қалып келеді. Сондықтан да бұл ғылыми мақалада негізгі мәселе ретінде қаржы пирамидаларының алаяқтық әрекеттері мен оларға адамдардың алдану себептері анықталады. Зерттеу барысында адамдардың қаржы пирамидаларына алдану себептерін анықтау арқылы мемлекеттегі қаржылық пирамида мәселесін ашуға болатындығы анықталынады. Қаржы пирамидаларын анықтаудың бірнеше тәсілі бар. Бірінші тәсілде, А.В. Аникин қаржы пирамидасын фирма, кәсіпорын ретінде қарастырады. Қаржылық пирамида – бұл инвесторлардың ақшасын жаңадан қосылған инвесторлардың (салымшылардың) табыс есебінен төлейтін (толық немесе басым), жоғары табыспен тартатын қаржылық кәсіпорын (Аникин, 2000а:63). Осылайша, қаржылық пирамида оның ұйымдастырушылық-құқықтық формасы тұрғысынан қарастырылады. Екінші тәсілде, қаржы пирамидасын, бұл уақыт бойынша өсіп келе жатқан ақшалай түсімдердің қолдауымен өсіп келе жатқан қарыздық міндеттемелердің жүйе болып табылатын қаржы механизмі ретінде қарастыру мүмкіндігін береді (Агасандян, 1998). Қаржылық пирамида – бұл өз ұйымдастырушысының мінез-құлқы, ол қабылданған міндеттемелерді орындау тек жаңа несиелерді тарту есебінен жүзеге асырылады. Пирамида көтеріл-

ген қаражатты қайта инвестицияламай, бұрын шығарылған бағалы қағаздарды өтеуге арналған ағымдағы шығындар жаңа бағалы қағаздарды сатудан түскен ағымдағы пайдаға тең болатын сәтке дейін жұмыс істейді. Бұл уақыт қаржылық пирамиданың өз жұмысын тоқтату кезеңі деп аталады, себебі бұл кезеңде жұмысты жалғастыру ұйымдастырушыға шығын әкеледі (Дубровский, 2002). Кейде қаржы пирамидасы «ақша көпіршігі» ретінде қарастырылады (Топровер, 2009а:23). Қаржылық көпіршігі – бұл активтің нарықтық құнының оның базалық құнынан өткір ауытқуы. Көптеген экономистер алыпсатарлық қаржы құндылықтары бар қаржылық көпіршіктермен байланысады. И.В. Топровер пирамидалардың екі түрін анықтады: инвесторлардың пирамидалары (қаржылық пирамидалар) және инвестициялық құндылықтарды ұстаушылардың қаржы-кредиттік пирамидалары. Ол несие және қаржы пирамидасын экономикалық құрылым ретінде анықтайды, онда әрбір жаңа кезеңде айналымға тартылған құндылықтардың (несиелердің, акциялардың) көлемі алдыңғы кезеңде тартылған құндылықтардан асып түседі (Топровер, 2009б:11). Г.Г. Дмитриди, С.В. Дубровский, қаржы пирамидасын ұйымдастырушының міндеттемелерін үшінші тарап қорларының қатысуынсыз жинақталған қаражат есебінен ғана сатып алуы мүмкін деп есептейді. Және қаржы пирамидасының құлдырауы пирамиданың өзіндік қасиеттеріне байланысты болады, мұнда ұйымдастырушының міндеттемелерді орындау үшін жеткілікті қаражаты болмауы мүмкін (Димитриади, 2002). Төртінші тәсілге сәйкес қаржы пирамидасы алаяқтықтың түрі ретінде қарастырылады. Мәселен, В.Ю. Белицкий қаржы пирамидасын қылмыс ретінде бағалайды, ол бойынша қаржы пирамидасы жеке және заңды тұлғалардан (инвесторлардан, салымшылардан және т.б.) қаражат тартады, ол инвестициялық қызметтің жылдам байыту әдесін жасай отырып, кейінгі төлемдерді жүзеге асырады, инвесторлардан жаңа қаржы түсімдерін есепке алады, себебі қарыз алушының меншігі инвесторлардың барлық мүліктік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеткіліксіз болғандықтан, материалдық зиян келтіруі мүмкін (Белицкий, 2010) Р. Альбердеев пен Ю. Латов қаржылық әріптестерді ескі инвесторлардың (немесе ескі клиенттерге қатысты міндеттемелердің) салымдары бойынша төлемдер жаңа инвесторлардың қаражаттарынан жасалатын алаяқтық схемалар деп қарастырады. Егер инвесторлардың (клиенттердің) өсуі басталса, пирамида сөзсіз

құлдырайды (Алабердеев, 2010). Бесінші тәсілді әлеуметтанулық тұрғыдан қарастыруға болады. Қаржылық пирамидалар көптеген инвесторлардың иррационалды экономикалық мінез-құлқы бойынша қарастырылады. Бұл жерде қаржы пирамидаларына әсер етуші әлеуметтік-психологиялық факторларды анықтауға, инвесторлардың әртүрлі топтарын сақтап қалуға, көпшілікті манипуляциялау әдістерін зерттеуге бағытталған жұмыстарды айқындап көрсету қажет (Киндлбергер, 2010). Әлемдік тәжірибеде «пирамида схемалары» немесе «Понци схемасы» термині пайдаланылады (қаржы пирамидасын ұйымдастыру үшін бірінші болып сотталған қаржы пирамидасын құрушы ретінде танылған итальяндық америкалықтың аты С. Понзи деп аталады). Пирамидалы сызбалар бойынша:

а) жаңа мүшелерден тартылған сомалар есебінен олардың мүшелеріне төленген кірісті қаржыландыратын;

б) жаңа қатысушыларға уәде етілген инвестициялардың жоғары қайтарымы;

в) ақылсыз және алдамшы сатылымдық тактиканы қолданатын және жеке тұлғаларды түсініксіз құрбандарға айналдыруға әкелетін ұйымдар компанияға жатады. Пікір көзқарастарын талдау және синтездеу негізінде біз келесі қорытындыларды шығара аламыз:

– қаржылық пирамида – экономикалық, қаржылық және ұйымдастырушылық және құқықтық элементтерді біріктіретін күрделі құбылыс;

– қаржы пирамидаларының жұмысын экономикалық, қаржылық, құқықтық, әлеуметтік және саяси аспектілерде қарастыру қажет;

– қаржы пирамидалары қатысушылар үшін жоғары қаржылық тәуекелді қамтиды;

– қаржы пирамидаларының жұмысы заңмен қатаң реттелуі керек. Қаржы пирамидасы бойынша келесі элементтердің өзара байланысын білдіретін жүйе түсінікті болуы керек.

Субъектісі: біріншіден, қаржы пирамидасының ұйымдастырушысы болып табылады; Тәжірибе көрсеткендей, субъект жеке, заңды тұлға немесе тіпті атқарушы органдар ұсынатын мемлекет болуы мүмкін; екіншіден, субъектілер – жеке табыс пен табыс алу үшін қаржы пирамидасына өз қаржысын салатын заңды және жеке тұлғалар (инвесторлар). Объектісі: заңды мақсаттар үшін қаржы пирамидасын ұйымдастырушы белгілеген кез келген ұйымдық-құқықтық нысандағы заңды тұлға; қаржылық пирамиданың ұйымдастырушысы-ұйымдастырушылық-құқықтық нысанына қарай қорларды алу құралы ретінде бағалы қағаздарды, акцияларды неме-

се басқа қаржы құралдарын пайдалана алатын заңды тұлға. Қаржы пирамидасын ұйымдастырушының мақсаты оның қыметінен пайда табу. Сонымен қатар, қаржы пирамидалары төмендегідей жіктелуі мүмкін:

– қаржы жинау мақсатында: қаржы пирамидалары, инвестициялық жобалар үшін ақша жинауды имитациялау; өзара қолдау қоғамдары немесе клубтары атынан әрекет ететін қаржы пирамидалары;

– экономикалық қызмет дәрежесіне сәйкес: қаржы қаражатын тартудан және тартылған

– қаражат есебінен табыстың төленуін қоспағанда, компания экономикалық және қаржылық қызметті жүргізбесе, «таза нысанда» пирамидалар; әдетте, желілік маркетинг принципі бойынша әрекет етеді). Нәтиже аралық және соңғы болып табылады. Аралық нәтиже қаржы пирамидасына ақша салған және табыс табуға қол жеткізген қаржы пирамидасының ұйымдастырушылары мен қатысушыларына кіріс алғызуды қамтуы керек. Қорытынды нәтиже:

а) экономикалық (қаржылық) қаржы пирамидасының көптеген қатысушылары кірістердің алынбауы, инвестицияланған қаражаттың жоғалуы болып табылады. Инвесторларға келтірілген зиян нақты залал түрінде болуы мүмкін, сондай-ақ пайда жоғалуы мүмкін;

б) әлеуметтік-психологиялық – қоғамдағы әлеуметтік шиеленіс. Әдетте қаржылық пирамидалардың қатысушылары халықтың әлеуметтік қорғалмаған сегменттері болып табылады. Қаржылық пирамидаларға қатысушылардың әлеуметтік бейнесіне азаматтардың Федералдық қаржы нарығына қызметіне қатысты өтініштері туралы деректер көрсетіледі;

в) саяси-инвесторларды қаржы құрылымының жосықсыз ұйымдастырушыларынан қорғамаған үкіметтің қанағаттанбауы. Теориялық және ғылыми басылымдар мен тәжірибелерді талдау қаржылық пирамидалардың сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді. Оларға мыналар жатады: инвестициялардың жоғары кепілдендірілген кірістілігінің уәдесі (нарықтың орташа кірістілігінен жоғары); тез байыту уәдесі, жоғары пайда; қаржы нарықтарының немесе Банктердің арнайы лицензияларының болмауы; қолданыстағы заңда сипатталмаған қаржы құралдарын пайдалану (мысалы, селен келісімі, МММ билеттері) немесе несие келісімін пайдалану; мақсатты аудиторияға бағытталған агрессивті жарнама; басқа тұлғалардың өкілеттіктері; инвестициялық саясаттың алдын ала ойластырылған және елеулі ғылыми жаңалығын

жасай отырып; инвесторлардың ақшасы инвестицияланған активтердің күмәнсіз, ашық емес құрылымы; өзін-өзі бағалау, желілік маркетинг принциптерін қолдану; тартылған инвестиция көлеміне байланысты агенттік алымдар; міндеттемелерді орындаудың негізгі көзі болып табылатын жаңа инвесторлардан қаражат алу есебінен инвесторлардың бір бөлігін міндеттеу (Аникин, 2000б:75). Қаржылық пирамидалардың таңдалған элементтерін ескере отырып, қаржы пирамидаларын қарауға ұсынылатын жүйелі тәсіл құқықтық негізді дамытудың экономикалық негізі бола алады. Сол себептен де, қаржы пирамидаларына қарсы күреске табысқа жету үшін біз олардың қызметін анықтау және алдын алу кезеңін талдауға тиіспіз.

Қаржы пирамидасы мәселесіне қатысты әлеуметтанулық-психологиялық тұрғыда бұқаралық сананы зерттеуде З. Фрейд пен К. Юнгтің теорияларын басшылыққа алып қарастырған тиімді (Baker, 1984). Сонымен қатар қаржы пирамидаларының әрекеттеріне адамдардың алдану мәселесін экономикалық әлеуметтану бағытының өкілдері Бэйкер мен Колеман зерттеді. Нәтижесінде «қаржы пирамидаларының» экономикалық тарихы жүйелі түрде зерттелінді. Бұқаралық қаржылық мінез-құлық схемаларын рационализациялауға экономистер тарапынан Блэнчард пен Уотсон және Гроссман мен Шиллер қызығушылық танытты. Ал әлеуметтанушылар тарапынан қызығушылық танытқандар В.В. Радаев (Уроки «финансовых пирамид», или что может сказать экономическая социология о массовом финансовом поведении, Мир России. 2002. № 2), Г. Асагандян (Финансовые проблемы и дефицита госбюджета, 2010), А. Чехов (Рыкова, 1979), Дж. Ло (Основатель первой финансовой пирамиды, 1919), В. Кузина (Формирование доверия в массовом инвестиционном поведении // Социологический журнал. — 1999. № 1-2.) болды. «Қазіргі уақытта валюта курсы тұрақсыздануына байланысты банктер лицензияларынан айырылып қалып жатқанда, адамдар өз жинаған ақшаларын қалай сақтайды, одан пайда табу үшін қайда салады деген сауал туындайды. Адамдардың қаржылық сауаттылығы күннен күнге өсуде, инвестициялауға қызығушылық артуда, бұның бәрі азаматтардың алаңсыз сенгіштігінен қаржы аймағында алаяқтықтың көбеюіне әкеліп соқтырады. Бір қызығы, автор қаржылық емес, кредиттік және қаржы пирамидасын қарастырады, осылайша бұл тұжырымдаманы экономикалық монетарлық қарым-қатынастың кең аясына шығарады. (Топровер,

2008в:136). Сонымен бірге алаяқтардың түрлі тәсілі күннен күнге мұқият ойластырылған, қаржы пирамидасы тіпті басқа ретте құрылып, оны ажырату бұрынғыдан да қиындап бара жатыр (Топровер, 2008г:63). Пирамида (ағылш. pyramid; гр. pyramis (pyramidos) – онументтік құрылғы) – қаржы компаниялары қолданатын жеңіл табыс тәсілі, күдікті мәміле (Волобуев, 2000:39-41). Компания сатқан құнды қағаздарды алған «пирамиданың» төменгі қабатын құрайтын алаяқтыққа тартылған адамдардың ақша қаражаттары, одан бұрын құнды қағаздарды сатып алған адамдарға ішінара төленіп, сондай-ақ кең көлемді жарнамаға жұмсалады және қаржы компаниясының пайдасына алынады (Watchel, 1982:53). «Пирамида» ерте ме, кеш пе әйтеуір бір кезде құлайды, бұл жағдайда төменгі қабаттағы қатысушылар өздерінің салымдарын жоғалтады, ал компания не күйрейді, не болмаса жаңа «пирамиданы» құруға кіріседі. Бүгінгі күні бірқатар елдердің заңнамасымен, пирамидалық қаржылық операцияларға тыйым салынған.

Өткен ғасырдағы 90-жылдардың басында ТМД елдерінде осындай «пирамидалар» пайда болды. Олардың ең ірілері Ресейде «МММ», «Русский дом Селенга», «Властелина», «Чара», «Тибет», т.б. (Кэрролл, 2005:672).

Жалпы, қаржы пирамидаларын құрушылар адамның пирамидаға тап болғанын түсінбеуі үшін бүркемелеудің жаңа әдістерін ойлап табады (Аникин, 2000в:89). Әдетте, олар өздерін нақты ақша шығарумен онлайн ойындары деп атайды, онда ағаш отырғызу және өсіру қажет немесе мысалға, жануарларды сатып алу, оларды өсіру және кейіннен сату, өзара көмек қассасы, ақша тумбочкалары және т.с.с. Мәні бір – бірінші кезеңде нақты ақша сомасын салу, ал екінші кезеңде – жаңа қатысушыларды шақыру. Бұның барлығы, бір сөзбен айтқанда қаржылық пирамида деп аталады (Cohen, 1997). 2014 жылдың 17 қаңтарында Бас прокуратурамен әзірленген Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржылық (инвестициялық) пирамидалардың қызметіне қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңы қабылданды. Осы Заңмен қаржылық пирамида түсінігі белгіленді, қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құрған және (немесе) оның қызметіне басшылық жасаған үшін қылмыстық жауапкершілік (ҚР Қылмыстық кодексі, 2014), сондай-ақ оның қызметін жарнамалаған үшін әкімшілік (ҚР Әкімшілік құқық бұзушы-

лық туралы кодексі, 2014) жауапкершілік көзделген (Закон РК, 2014). Сонымен қатар, бүгінгі күні қаржылық пирамидалардың қызметінде халықтың қатысу себептерінің бірі қаржылық-кредиттік заңнама саласында білімнің жеткіліксіздігі, ақшаны ұстау мәдениетінің төмен деңгейі, сондай-ақ азаматтардың ақша жинауы және инвестициялауы болып табылады (Кузина, 1998). Қаржылық пирамидалар заңсыз және дүние жүзінің 39-дан астам елінде тікелей тыйым салынған (Keynes, 1891).

Қаржы пирамидаларының белгілері:

– қаржы пирамидасын құрушы ұйымның көпшілігінің лицензиясы болмайды және оның қажет еместігіне адамдарды сендіруге тырысады;

– салымшыларға жоғары кірісті уәде етеді. Немесе адамдарды қарыздарынан мүлдем құтылатындықтарына сендіреді;

– өз жарнамаларында жоғары табыс инвестициялаудың супер жаңа түрлері арқылы келеді дегенді жиі айтады;

– салымшыларды көп ойланбай, тезірек ақшасын шотқа салуға итермелейді;

– сіздің қаражатыңыз тағы бірнеше адам әкелсеңіз, екі-үш есе болып бірден қайтарылады деген ұсыныс жасауы мүмкін;

– келісім-шартта егер компания қызметі тоқтаған жағдайда салымшыға ешбір ақша төленбейтіндігі ескертіледі;

– компания туралы мәліметтерді құпия сақтап, ешкімге жария етпеуге тырысады;

– клиенттерден ақпаратты жария етпеу туралы қолхат алынады;

– сайттары әсіре жарнамаға толы болады (Димитриади, 2002:32).

Қазіргі уақытта Қазақстанда да бірнеше қаржылық пирамидалар құрықталып жатыр. Солардың бірі «Questa World» қаржылық пирамидасы (Айқын, 2018). Questa секілді компаниялар Испанияда болғанымен, негізі мекен-жайы Виргин аралдары секілді офшорларда орналасқан. Онымен еншілес Atlantic Global Assent деп аталатын, инвестициялық деп айдар тағылған тағы бір компаниясы бар. 2016 жылдан ресми тіркеліп, қызметін бастаған. Жұмыс істеу тәсілдері – қысқаша түсіндірсек, азғана салым салу арқылы, жоғары пайыздарға ие болып, аз ғана уақыттың ішінде адамдарды мол пайдаға кенелетініне сендіру (Левад, 2010). Адамдардың бұған тез сеніп қалуының тағы бір сыры, ғаламторда бұл шетелдік компания жетістіктері туралы өте мол ақпараттар берілген және аз ғана ақшамен зәулім сарайларға, қымбат көліктер мен қайықтарға ие болған адамдар туралы мәліметтер орналастырылған (Blanchard, Watson, 1982).

Аталған қаржы пирамидасында адам ай сайынғы салым сала отырып, түрлі-түсті түстер негізінде белгілі бір деңгейге көтеріле береді.

Questa World	Стоймость портфеля	Доход в неделю	Доход в месяц	Доход в год
White	90 €	4 €	16 €	187 €
Yellow	270 €	11 €	49 €	590 €
Green	810 €	37 €	161 €	1 934 €
Blue	2 430 €	121 €	525 €	6 299 €
Red	7 290 €	379 €	1 640 €	19 683 €
Black	21 870 €	1 312 €	5 686 €	68 834 €
Standard	90 - 9 990 €	5 - 599 €	23 - 2 597 €	281 - 31 168 €
Stable	2 500 €	113 €	487 €	5 850 €

1-сурет – «Questa World» қаржылық пирамидасына салынатын салым бойынша деңгейлер. Дереккөз: Questa World қаржылық пирамидасының арнайы парақшасы

Аталған компанияның жұмысшылары ықтимал клиенттерге консультация беріп, атап айтқанда, сайтта шоттарды тіркеуге көмектесіп, «Банк Центр кредит» АҚ арқылы ақша қаражатының аударылуына ықпал етеді. Осының негізінде, ағымдағы жылдың мамыр айында «Questa

World» қызметінде қаржылық пирамида белгісінің болуына байланысты сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталды. Әрі қарай, қылмыстық іс негізгі қылмыстық іспен бірге тергеу үшін ҚР ПМ-ге жолданды. Электронды төлемдердің дамуына байланысты нарықта бұл құралдарға қаржы-

ны инвестициялаудың пайдасы туралы ұсыныстар көп. Алайда, оны қалай жасауды барлығы бірдей білмейді. Алаяқтар осы жағдайларды пайдаланып жатыр. Біріншіден, олар жаппай адамдарды үлкен пайдаға кенелуге уәде беріп тартады. Мұндай кірістілікті банктер де, басқа ұйымдар да қамтамасыз ете алмайды. Бұл үрей тудыру қажет. Екіншіден, олар көп жағдайда шет елдерде тіркелген, құрылтайшылары белгісіз, ақшалар шет елге шығарылады. Олардың өкілдері алынған қаржыларды қалай табатындығы мен оларды қайда салу туралы нақты және анық түсіндіре алмайды. Оның орнына сіз мықты әріптестері мен жобалары туралы дайын әңгімелер естіп, сізге әдемі буклеттерді көрсететін болады. Үшіншіден, олар әрдайым сізбен жаңа клиенттерді тартқаныңызды қолдап, ол үшін сізге қосымша табысты уәде етеді.

Барлық бұл белгілер адамдардың Қазақстанда қызметі мен жарнамасына тыйым салынған қаржылық пирамидаға тап болғандығын көрсетеді. Бірқатар әлем елдерінде тиісті заңнама талаптарына сәйкес пирамидалық қаржылық операцияларға тыйым салынған (Egemen Qazaqstan, 2017 ж.). Ал ҚР Қылмыстық кодекстің 217-бабында «Қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған басшылық ету» деп аталатын арнайы бап бар. Онда мұндай қаржылық ұйым құрып, тартылған қаражатты кәсіпкерлік қызметке пайдаланбай жеке және заңды тұлғалар есебінен табыс табу жөніндегі қызметті ұйымдастырған немесе оған басшылық жасаған адамның мүлкі тәркіленіп, 1000-нан 3000 айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айып салынады. Немесе үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан шектеліп немесе сол мерзімге бас бостандығынан айыру жазасына кесіледі. Ал ең ауыр жағдайда, яғни, 3-бөлігі бойынша айыпталған азамат 5 жылдан 12 жылға дейінгі мерзімге сотталады (ӘҚБтК, ҚР ҚК).

Зерттеу барысында қаржы пирамидаларына қатысты қоғамдық пікірді анықтау мақсатында «SurveyMonkey» электронды онлайн-сауалнама жүргізу құралы арқылы «Абайлаңыз, қаржы пирамидасы» атты тақырыпта арнайы онлайн-сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 19,23 % ер адам және 80,77% әйел адам қатысты. Сауалнамаға жауап берген респонденттердің 96,15 %-ы 18-35 жас аралығындағы адамдар болса, 3,85%-ы 35-50 аралығындағы адамдар құрады. Респонденттердің 80,77%-ы жоғары білімді азаматтар болса, 11,54 %-ы орта білімі бар азаматтар болды,

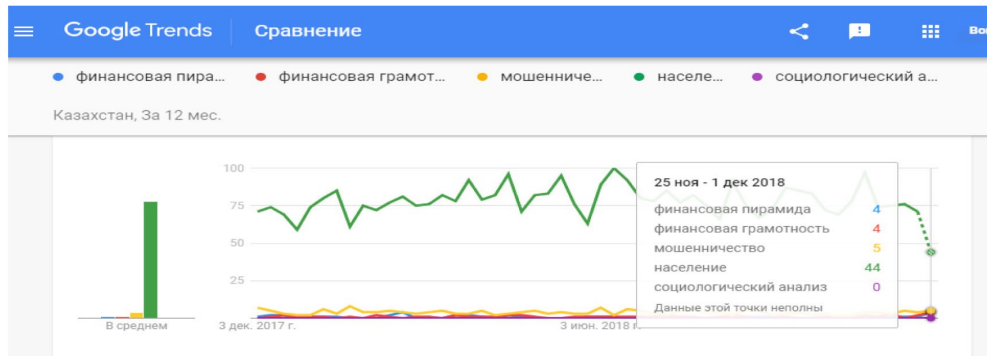
ал қалған 7,69 %-ы аяқталмаған жоғары білімі бар азаматтар құрады. Респонденттер арасында «Сіз өзіңізді қаржылық тұрғыдан сауаттымын деп ойлайсыз ба?» деген сауалға «білімім мен қабілетім жақсы деңгейде» деген нұсқаны 38,46 % респондент таңдаса, респонденттердің 15,38 % «білімім мен қабілетім өте жақсы деңгейде» деген нұсқаны таңдаған, ал 26,92 % респондент «білімім мен қабілетім қанағаттанарлық деңгейде» деген жауапты белгілеген, 15,38 % респондент «білімім мен қабілетім қанағаттанарлықсыз деңгейде» деген жауапты белгілеген, ал сауалнамаға қатысушы респонденттердің 3,85 % «білімім мен қабілетім жоқ» деген жауап нұсқасын белгіледі. Бұл сұрақтан адамдардың көпшілігінің қаржылық тұрғыдан өздерін сауатты деп санайтындығын байқай аламыз. Сауалнама барысында «Сіздің ойыңызша қаржы пирамидасы не?» деген сұраққа респонденттердің арасында 66,38 % -ы оңай жолмен ақша табуға арналған алаяқтық компания деген нұсқаны белгілеген. Бұл өз кезегінде қоғамдық санада қаржы пирамидаларына деген үлкен көлемді сенімсіздіктен туындаған негативті көзқарастың көбейгендігін білдіреді. Қазіргі таңда қаржылық пирамидалар ішкі мазмұнын сақтай отырып, сыртқы түрін өзгерту үстінде. Яғни, қой терісін жамылған қасқырға ұқсайды. Бұрынғы пирамидаларда жұрттың ақшасын жалған жоба мен түсініксіз қорларға күйеу ұсынылып келді. Ал күні бүгін халықты зауыт пен кен орындарын дамыту секілді псевдоматериалдық құндылықтарды жасауға шақырады. Сауалнама барысында «Сіздің ойыңызша қаржы пирамидасында инвестицияны кімдер салады?» деген сауалға респонденттердің 50% жеке кәсіпкерлер десе, 34,62% респондент жұмыссыздар деген жауап нұсқасын таңдаған, 11,54% респондент мемлекеттік қызметкерлер деген нұсқаны белгілесе, 3,85% респондент студенттер деген нұсқаны белгілеген. Зерттеу нәтижесінен қаржы пирамидаларына инвестицияны жеке кәсіпкерлер салатындығын байқаймыз. Бұл болуының себебі материалдық тұрғыдан жеткілікті тұлға инвестиция салуға барынша қабілетті екендігі байқалады.

Зерттеу барысында Қазақстандағы адамдар арасында ең танымал қаржылық пирамида ретінде респонденттер тандауы бойынша 30%-і құраған «GoldQuest (QuestNet, QNET)» қаржылық пирамидасы болса, екінші орында 15%-і құраған «Questra World» және «Хопер-Инвест» қаржылық пирамидасы болды. Қоғамдық пікірді білу мақсатында респонденттерге «Халық-

ты қаржылық пирамидалардың алаяқтық әрекеттерінен қорғау мақсатында қандай шаралар қолданған дұрыс деп ойлайсыз?» деген сауал қойылған болатын. Бұл сұраққа респонденттердің көбі, яғни 38,46%-ы қаржы пирамидалары әрекеттеріне тосқауыл қоятын арнайы заңдар қабылдау қажет деген нұсқаны таңдаған. Бұл тұрғыда елімізге қаржы пирамидасы мәселесін шешу мақсатында эффективтілігі жоғары

арнайы нормативтік құжаттар әзірлеу қажеттілігі туындап отырғандығын байқай аламыз.

Елімізде қаржылық пирамида мәселесінің шешімін таппай отырған өзекті мәселе болып отырғандықтан, осы мақсатта халық арасында, яғни Қазақстан Республикасында «Қаржылық пирамида» сөзінің ғаламтор негізінде ізделу жиілік деңгейін анықтау мақсатында «Google Trends» бағдарламасы пайдаланылды.

1-сызба – Қаржылық пирамида терминіне қатысты сөздердің ізделу жиілігі.
Дереккөз: Google trends электронды бағдарламасы бойынша авторлық зерттеу деректері

Аталған сызбадан 2018 жылдың 25 қарашасы мен 1 желтоқсан аралығында «қаржылық пирамида» және «қаржылық сауаттылық», «алаяқтық» деген сөздердің ізділіну деңгейінің артқандығын байқаймыз. Бұған бірден бір себеп ретінде 2018 жылдың маусым айынан бастап Қазақстанда қаржы пирамидаларына деген қауіп-қатер, сенбеушілік мәселесі кең түрде және ашық түрде көптеп тарала бастады. Оған дәлел ретінде 2018 жылы маусым айында Questra World қаржылық пирамидасы әшкереленді. Аталған компания адамдарды 336 пайыз пайдамен инвестор болуға үгіттеп отырған. Соңғы статистика бойынша салым мөлшері 90-20 000 еуро аралығында болған (Сыр бойы Қызылорда облыстық газеті, 2017 ж).

Қорытынды

Соңғы жылдары Қазақстанда 23 қаржылық пирамида қызметі тоқтатылды. Бұл ұйымдардың қызметі, уәделі ірі дивиденттер есебінен, көпшілікке, олардың тартылатынына көзделген. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында азаматтарды қысқа мерзімде салынған қандай да бір ақша

сомасынан жоғары пайызды ірі ұтысты ала алатынына көндіретін (пирамидалар) ақша жинау желісі жұмыс істейді. Мұндай пирамидалардың айрықша ерекшелігі – салымшылардан ешқандай жұмысты талап етпейтін, тек мүшелікке (біршама жоғары) кіру жарнасынан басқа, кепілдендірілген жоғары пайызды уәде беру, қаражат айналымының, табыс көздерінің және жарнаманың орасан зор бюджетінің келешектегі күңгірт құрылымы. Мұндай компанияның келісім шарттарында ақшасын бір жыл ішінде, кейде тіпті үш жылға дейін алына алмайтыны анық көрсетіледі. Олай болмаған жағдайда салынған ақшасын толық түрде ала алмайды. Олардың көбісі салымшылармен құжаттарын және келісім шарттарды аса шеберлікпен құрап, нәтижесінде заңды негізінде сеніп тапсырылған қаражаттарына жауапкершілік етпейді және көбінесе салынған қаражаттарды қайтармайды. Сонымен бірге мұндай пирамидалардың пайда болу мүмкіндігі, халықтың қаржылық сауаттылығының төмен деңгейде болуынан сақталады. Сондықтан мұндай пирамидалардың жұмысы алаяқтық жолмен жүзеге асатындықтан аса сақ болған дұрыс.

Әдебиеттер

- «Как отличать финансовые пирамиды от инвесткомпаний рассказали в Генпрокуратуре»//Казахстанская правда. – 2017. – 4 бет.
- Torres E.C. Durkheim's Concealed Sociology of the Crowd // Durkheimian Studies. – 2014. - № 20. – P. 89–114.
- McPhail, C., and R. T. Wohlstein. 'Individual and Collective Behaviors within. Gatherings, Demonstrations, and Riots'. Annual Review of Sociology. – 2009.– № 9. – P. 579-600.
- H. Kent Baker, Greg Filbeck, Victor Ricciardi. Financial Behavior: Players, Services, Products, and Markets. - 2017. - № 7. – P. 637-640.
- Kindleberger C.P. Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises. New York: John Wiley & Sons. – 1994. – № 5. – P. 12-17.
- Grossman S.J., and Shiller R.J. The Determinants of the Variability of Stock Market Prices // American Economic Review. - 1981. - № 71. – P. 204-209.
- Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс/ Ортега-и-ГассетХ. Избранные труды. – М.: Весь Мир. – 1997. – 509 с.
- Radaev V. Return of the Crowds and Rationality of Action: A History of Russian «Financial Bubbles» in the mid-1990s // European Societies. – 2000. – №2. – P. 51-54.
- Аникин А. В. «История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко». – М.: Олимп-бизнес.– 2000.– 49-51 с.
- Агасандян Г. Финансовые пирамиды и проблема дефицита госбюджета. – URL: <http://www.mirkin.ru>.
- Дубровский С. В. Обменный курс рубля как результат денежной эмиссии, внешней торговли и блуждающих финансовых потоков // Экономика и математические методы. – 2002. – № 2. – 38 с.
- Топровер И. В. Кредит и кредитно-финансовые пирамиды: автореф. дис. ... д-ра экон.наук. – СПб., 2009. – №2. – С.-23
- Топровер И. В. Кредит и кредитно-финансовые пирамиды: автореф. дис. ... д-ра экон.наук. – СПб., 2009. – №2. – С.-11
- Димитриади Г. Г. Модели финансовых пирамид: детерминированный подход. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 32 с.
- Белицкий В. Ю. Формирование понятия мошенничества, совершенных по принципу «финансовых пирамид» // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 2. – Т. 1. – С. 73–76.
- Алабердеев Р.Р., Латов Ю. В. Финансовые пирамиды как форма непроизводительногопредпринимательства // TERRA ECONOMICUS.– 2010. – Т. 8. – № 2. – С. 35–43.
- Kindleberger C.P. (1994) Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises. New York: John Wiley & Sons.– № 5. – P. 12-17.
- Аникин А. В. «История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко». –М.: Олимп-бизнес.– 2000.– 75 с.
- Baker W. The Social Structure of a National Securities Market // American Journal of Sociology. – 1984.–№4. . – P. 343-347.
- Топровер И.В. Модели кредитно-финансовых пирамид// Проблемы современной экономики. Евразийский международный научно-аналитический журнал, 2008. № 1.-С.136
- Топровер И.В. Модели кредитно-финансовых пирамид// Проблемы современной экономики. Евразийский международный научно-аналитический журнал, 2008. № 1.-С.63
- Волобуев А. Ф. Хищения с использованием небанковских финансовых учреждений // журнал «Законность». – 2000. – № 7. – С. 39–41.
- Watchel P. (ed.). Crises in the Economic and Financial Structure. Lexington, Mass.: Heath. - 1982. – № 20. – P. 216–219.
- Кэрролл Р. Т. Финансовая пирамида // Энциклопедия заблуждений: собрание невероятных фактов, удивительных открытий и опасных поверий. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 672 с.
- Аникин А. В. «История финансовых потрясений. От Джона Ло до Сергея Кириенко». – М.: Олимп-бизнес. – 2000. – 89 с.
- Cohen B. The Edge of Chaos: Financial Booms, Bubbles, Crashes and Chaos. New York: John Wiley & Sons. – 1997. – P. 141-165.
- Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия деятельности финансовых (инвестиционных) пирамид».– 2014, 17 января. – № 166-V
- Кузина О.Е. Иллюзиональность: влияние коллективных представлений на инвестиционное поведение вкладчиков «финансовых пирамид» // Вопросы социологии. 1998. – №8. – 71 с.
- Keynes J. N. The Scope and Method of Political Economy. L. – 1891. – № 14. – P. 49-52.
- Димитриади Г. Г. Модели финансовых пирамид: детерминированный подход. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 32 с.
- «Қаржы пирамидасы қайта оралды» [“The financial pyramid has come back”] // Айқын республикалық газеті [A clear republican newspaper], 2018, 12 мамыр. – 4 бет.
- Левада Ю.А. Человек, толпа и масса в общественном мнении// Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения. М.: ВЦИОМ.– 2010.– № 5. – 26 с.
- Blanchard O.J., and Watson M. W. Bubbles, Rational Expectations and Financial Markets /Watchel P. (ed.). Crises in the Economic and Financial Structure. Lexington, Mass.: Heath.– 1982. – P. 102-138.
- «Қаржы пирамидасы да бір, қапқан да бір»// Egemen Qazaqstan газеті. – 2017, 25 шілде - 7 бет.
- Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ Кодексі, 13-тармақ,150-бап (Қаржылық (инвестициялық) пирамиданың қызметін жарнамалау).
- «Questra Holdings Inc.» компаниясы үстінен қылмыстық іс қозғалды//Сыр бойы Қызылорда облыстық газеті, 2017, 15 мамыр. – 8 бет.

References

- Anikin A. V. (2000) Istoria finansovix potrysneniy. Ot Djona Lo do Sergeya Kirienko [“The history of financial turmoil. From John Law to Sergey Kiriyenko]. *Olimp-bisnes*, pp. 49-51. (in Russ.)
- Agassandyan G. Finansovoye piramidy I problema defisita gosbudjeta [Financial pyramids and the problem of state budget deficit]. URL: <http://www.mirkin.ru>. (in Russ.)
- Alaberdeev R. R. Latov U.A. V. (2010) Finansovye piramidy kak forma nerouzvoditelnogo predprinimatelstva [Financial pyramids as a form of non-productive business]. *TERRA ECONOMICUS*, no 2, pp. 35–43. (in Russ.)
- Beliskii V. U. (2010) Formirovanie ponyatiya moshenichestv, sovershennix po prinsepu «finansovix piramid»// *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta* [Formation of the concept of frauds committed on the principle of “financial pyramids”. *News of Altai State University*], no 2, pp. 73–76. (in Russ.)
- Burazeti, G., Goda, A., Stefa, J., & Kark, J.D. (2008) Financial loss in pyramid saving schemes, downward social mobility and acute coronary syndrome in transitional Albania. *Journal of Epidemiology & Community Health*, no 62, pp. 620-626.
- Baker W. (1984) The Social Structure of a National Securities Market. *American Journal of Sociology*, no 4, pp. 343-347.
- Blanchard O.J., and Watson M. W. Bubbles (1982), *Rational Expectations and Financial Markets* /Watchel P. (ed.). *Crises in the Economic and Financial Structure*. Lexington, Mass.: Heath.– pp. 102-138.
- Volobuev A.F.(2000) Hyshenia s ispolzovaniem nebankovskix finansovix uchrejenii [Theft with the use of non-banking financial institutions]. *zhurnal «Zakonnost»* [journal “Legality”], no 7, pp. 39–41. (in Russ.)
- Cohen B. (1997) *The Edge of Chaos: Financial Booms, Bubbles, Crashes and Chaos*. New York: John Wiley & Sons , pp. 41-165.
- Dubrovskii S. V. (2002) Obmennyi kurs rublya kak rezultat denezhnoi emissii, vneshnei torgovlii I bluzhdaushix finansovix potokov [The exchange rate of the ruble as a result of the issue of money, foreign trade and roaming financial flows]. *Economica I matematicheskie metodi* [Economics and mathematical methods], n 2, 38 p. (in Russ.)
- Dmitriadii G.G. (2002) Modeli finansovix piramid: determinirovanniy podhod [Pyramid Models: A Deterministic Approach], 32 p. (in Russ.)
- Grossman S.J., and Shiller R.J. (1981)The Determinants of the Variability of Stock Market Prices. *American Economic Review*, no 71, pp. 204-209.
- H. Kent Baker, Greg Filbeck, Victor Ricciardi. (2017) *Financial Behavior: Players, Services, Products, and Markets*, no 7, pp. 637-640.
- Joseph Rosenbloom. (1978) *Consumer protection guide* Macmillan Information, no 4, pp.192-203.
- Keynes J. N. (1891)The Scope and Method of Political Economy. L., no 14, pp. 49-52.
- Kindleberger C.P. (1994) *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises*. New York: John Wiley & Sons, no 5, pp. 2-17.
- Kuzina O.E. (1998) Illusions of rationality: the influence of collective ideas on the investment behavior of investors of financial pyramids. *Questions of sociology*, no 8, 71 p.
- Keroll R.T. (2005) Finansovaya pitramida [Financial pyramid]. *Enciclopedia zablizhdenii : sobranie neveroyatnix faktov, udivitelnyx otkritii I opasnyx poverii* [Encyclopedia of errors: a collection of incredible facts, amazing discoveries and dangerous beliefs]. *Izdatelskii dom «Vilyams»* [Publishing House “Williams”], 672 p. (in Russ.)
- Kak otlichat fyansovoye pyramidi ot investkompani rasskazali v genprokurature [“How to distinguish financial pyramids from investment companies told in the Prosecutor General’s Office”]. *Kazakhstanskaya Pravda* [Kazakhstan truth], 2017,12 may, 4 p. (in Russ.)
- Levada U.A. (2010) Chelovek, tolpa I massa v obshestvennom mnenii [The man, the crowd and the mass in public opinion]. *Economicheskii I socialnyie peremeny: Monitoring obshestvennogo mnenia* [Economic and social changes: Monitoring public opinion.]. In *SIOM*, no 5, 26 p. (in Russ.)
- McPhail, C., and R. T. Wohlstein. (2009)“Individual and Collective Behaviors within. Gatherings, Demonstrations, and Riots”. *Annual Review of Sociology*, no 9, pp. 579-600.
- Ortega-i-Gasset X. (1997) Vostanie mass [Rise of the Masses]. *Ortega-i-Gasset X. Izbrannyye Trudy* [Ortega-i-GassetX. Selected Works], *Ves Mir* [All World] , 509 p. (in Russ.)
- Qarzhi pyramidas qaita oraldi [“The financial pyramid has come back”], *Ayqyn respublikalyk gazety* [A clear republican newspaper]. May 12, 2018 – 4 p. (in Kaz.)
- Qarzhi pyramidas da byr qaqpan da byr [“The financial pyramid is one, the trap is one”]. *Egemen Qazaqstan*, July 25, 2017, 7 p. (in Kaz.)
- Qazakhstan respublikasinin akimshilik kutyk buzushylyq turaly 2014 jylgy 5 shildedegi № 235-V zani, the article 13, Article 150 (Advertising of the financial (investment) pyramid) [Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan, No. 235-V of July 5, 2014, Chapter 13, Article 150 (Advertising of the financial (investment) pyramid).]. (in Kaz.)
- Questa Holdings Inc. kompaniasty ustinen qylmystyq is qozgaldy [Criminal proceedings were instituted against Questa Holdings Inc.]. *Kizilorda oblystik gazetii* [News from Kyzylorda Oblast], May 15, 2017, 8 p. (in Kaz.)
- Radaev V. (2000) Return of the Crowds and Rationality of Action: A History of Russian «Financial Bubbles» in the mid-1990s // *European Societies*, no 2, pp. 51-54.
- Torres E.C. (2014) Durkheim’s Concealed Sociology of the Crowd. *Durkheimian Studies*, no 20, pp. 89–114.
- Toprover I.V. (2008) Models of credit and financial pyramids. *Problems of the modern economy. Eurasian International Scientific Analytical Journal*, no 1 (25).
- Toprover I.V. (2008) Credit and financial pyramids: theory and models. – SPb .: Publishing house of Scientific-Production Corporation “ROST”, pp. 26-28
- Watchel P. (1982) *Crises in the Economic and Financial Structure*. Lexington, Mass.: Heath, no 20, pp. 216–219.
- Zakon Respubliki Qazakhstan “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Countering the Activities of Financial (Investment) Pyramids” [Law of the Republic of Kazakhstan “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Counteracting the Activities of Financial (Investment) Pyramids”], dated January 17, 2014, no 166. (in Russ.)